

Б.Б. ЖАХИНА

п.ғ.д., проф., Ш.Уәлиханов атындағы Қекшетау мемлекеттік университеті, Қекшетау қаласы

КЕЙБІР СӨЗЖАСАМДЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ БІРІЗДЕНДІРІЛУІ ЖАЙЫНДА

Аннотация

Мақалада қазақ тіл біліміндегі сөзжасам саласы терминдерінің жүйелену, біріздендіру мәселелерінің кейбір қырлары қарастырылған. Сондай-ақ зерттеуші, ғалым Н.Оралбаевың сөзжасам тұлғаларының қазақ тіл білімінде қалыптасу тарихына қатысты іргелі ғылыми көзкарасы баяндалған. Автор қазақ тіл білімінде «негізгі тұбір», «тұбір», «тұбірсөз» терминдерінің жарыса қолданылуын анықтайды. Сөзжасам саласына жақын, «негізгі», «ұйытқы» деген ұғымды білдіретін «негіз» сөзін термин ретінде бірізділендіріп қолдануды ұсынады.

Кілт сөздер: сөзжасам үрдісі, сөзжасамдық тұлғалар, сөзжасамдық тәсілдер, сөз негізі, термин.

Ключевые слова: процесс словообразования, формы словообразования, способы словообразования, основа слова, термин.

Keywords: the process of word formation, the forms of word formation, ways of word formation, the basis of the word, a term.

Сөзжасамдық мәселелер әр сөз табымен байланысты зерттеліп, жеке сөз табының сөз жасалымы ретінде қаралып келгендігі белгілі.

Осыған орай, сөз бойындағы семантикалық, грамматикалық, қолданыстық сипаттардың арасындағы тілдік қабат шекара, олардың мөні, ерекшеліктері саралып, айқындалмады. Ал сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілдері де сөз мағыналарын ауыстырудың тәсілі ретінде лексикология саласында қаралып келді. Сөзжасамға қатысты ерекше сипаты, өзіне тән негізгі қасиеті болып табылатын жаңа сөз, жаңа ұғым атауын тудыру қасиеті, сол арқылы тілдің сөздік құрамын байыту қызметі ескерілмеді. Морфологияға енбейтін сипаттары қоленкеде қалып, проблемалық негізден айырылып қалды.

Н.Оралбаева осының бәрі қазақ тілінің сөзжасам проблемаларының жүйелі түрде тілдің біртұтас саласы ретінде арнайы зерттелмегендігінен деп көрсетеді. Әрі тілдің жасау жүйесімен байланысты жалпы теориялық проблемаларының терен зерттелмей, үнемі назардан тыс қалып келгендігін айтады.

Ғалым, осыған орай, қазақ тілі білімінде сөз жасау жүйесінің жалпы сипаттары, ортақ құбылыстары ғылыми тұрғыдан өзінің шешімін таптағандығын айтады. Сондықтан да ғылымда осы проблемалармен байланысты қажетті терминдер де қалыптаспағандығын көрсетеді. Оған себеп – сөзжасамның тіл білімін негізгі бір саласы ретінде танылмай келуі деп есептейді.

Ал сөздердің жасалуының қалыптасқан күрделі жүйесі, өз зандалығы бар. Бұл жүйенің өзіне ғана тән жолдары мен тәсілдері, сөз жасауға қатысатын тілдік тұлғалары, олардың қолданылу зандалықтары бар. Сол зандалықтар арқылы тілде жаңа ұғым атаулары жасалады да, қазақ тілінің сөздік құрамын үнемі байытып отырады.

Сөзжасам жүйесін сипаттайтын ірі теориялық мәселелерге сөзжасаудың амал-тәсілдері жатады. Осы орайда Н.Оралбаева: «Сөзжасамның әр тәсілі белгілі тілдік тұлғаларға негізделетінін естен шығаруға болмайды. Олай болса, тілдің сөзжасам жүйесіне сөз тудырушы тұлғалар жатады», - дейді [1, 3 б.]. Ғалымның пікірінше, сөз жасау процесі тілде бар нұсқалардың негізінде жүзеге асады. Тілдің

сөзжасамдық тұлғаларына сүйінбей, ешбір жаңа сөз жасалмайды. Түркітанушы ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып, түркі тілдерінің сөз жасау тәжірибесінде де «жоқтан» сөз жасау кездеспейтіндігін, қазақ тілінің сөз жасау тарихында да жаңа сөз тілдегі бар сөзжасамдық морфемалардың негізінде жасалатының дөлелдейді. Әрі қазақ тіліндегі сөз жасауға қатысатын негізгі тұлғаларға «тұбір сөз» және «қосымша» жатады деп таниды.

«Тұбір» тіл ғылымында әртүрлі аспектіде қаралып жүргенімен, дәл сөз жасаушы негізгі тұлғалардың бірі ретінде толық зерттелді деуге келмейді. Профессор Н.Оралбаева: «Тұбірсіз ешбір сөз жасалмайды, сондықтан ол сөз жасамдағы негізгі тұлға», – дейді [1, 5-6 б.]. Тұбір сөздің сөзжасам жүйесінде өзіндік қызметі бар. Алдымен тұбірлердің сөз жасаушы негізгі морфеманың бірі ретінде танылуы оның жаңа сөздің мағынасын белгілеуде атқаратын қызметіне байланысты. Сөзжасам процесіндегі тұбірдің негізгі тұлға болып саналатын себебі, тұбір сөздің лексикалық мағынасы жаңа сөздің лексикалық мағынасына арқау болады, өйткені тілде бір лексикалық мағына екінші лексикалық мағынаның негізінде жасалатындығын айтады.

Сонымен қатар тұбір сөздердің сөзжасамдық тәсілдерінің барлық түріне де қатысатындығын, тілдің сөзжасам жүйесінде тұбір сөздер басқаша тұрғыда да қызмет атқаратындығын, оны аналитикалық тәсіл арқылы жасалған жаңа ұғым атауларынан көруге болатындығын айтады. Әрі «Аналитикалық тәсіл бойынша жаңа сөз кемі екі тұбір сөзден жасалады, яғни бұл тәсілдің сөзжасамдық тұлғалары – тұбір сөздер», – дейді [1, 7-8 б.]. Оны *үш бұрыш, қызыл ала, он жесті, алты кел, келіп кет* сияқты мысалдармен дөлелдейді. Синтетикалық тәсіл арқылы жаңа сөз жасалғанда, тұбір сөздер лексикалық мағынаға арқау болса, аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасауда жаңа лексикалық мағынаға бір тұбір сөз емес, ең кемі екі тұбір сөздің лексикалық мағынасы арқау болатындығын оның ерекшелігі деп таниды. Осылай орай, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған жаңа туылымның лексикалық мағынасы осы жасалымға қатысқан тұбір сөздердің мағынасының негізінде пайда болады деп есептейді.

«Тіліміздің сөз тудырым құрылышының тағы бір негізгі тұлғасы қосымша», – дейді ғалым [1, 9 б.]. Себебі сөз тудыруши жұрнақтар – тілдің сөзжасам жүйесіндегі негізгі тұлғалардың бірі. Сөз тудыруши жұрнақтардың тілді жаңа сөзбен байтуда атқаратын қызметі ете зор. Ғалымның ойынша, ол – сөзжасамдағы синтетикалық тәсілдің шешуші тұлғасының бірі. Тілімізде сөз тудыруши жұрнақтар ете көп. Ол қазақ әдеби тілінің барлық қалыптасып даму кезеңінде болған.

Ғалым Н.Оралбаева туынды ұғым атауларының тек кана негізгі тұбірден жасала бермейтіндігін айтады. Туынды сөздің тұп негізі туынды тұбірлерден де болады деп есептейді. Әрі оған *егінші, білімпаз, жинал – ыс, көркем – дік, онер- паз, онеркәсіп – тік* деген мысалдар келтіреді. Мұнда тұп негізден туынды сөздің морфемдік құрамы күрделі екендігін, бұл заңдылықтың жалпылық қасиетін байқататындығын, «егінші» деген туынды тұбірдің тұп негізі – «егін», ол екі морфемадан тұратындығын айтады. Соңғы туынды сөздер морфемдік жағынан өзінің жасалуына негіз болған сөзден күрделі болып тұрғандығын, *білімпаз* бен *білім*, *жиналыс* пен *жинал* дегендердің де морфемдік құрамы соны көрсететіндігін айтады. Көріп отырғанымыздай, туынды сөздің жасалуына негіз болған сөздердің морфемдік құрамынан кіші. Бірақ олар жалғыз морфемадан тұратын сөздер емес, өйткені олардың өздері де туынды сөздер. Осылай ғалым туынды сөздер де жаңа туылымға негіз болатындығын дөлелдейді. Ал *онеркәсіптік* деген туынды сөзге біріккен сөздің негіз болғаны, екі сөздің біргүйен жасалған туынды сөздің келесі бір туынды сөздің жасалуына негіз болуы – сөзжасамда кездесетін занды құбылыстардың бірі екендігін айтады.

Ғалым мұндай құбылыстардың ешбір талас тудырмайтындығын, «негізгі», «туынды», «біріккен», кейде «қысқарған» тұбірлер жаңа сөздің жасалуына негіз бола беретіндігін, бірақ олардың әрқайсысының сөзжасамдық қабілеті бірдей емес екендігін атап көрсетеді.

Сөз орайында айта кететін бір мәселе – ғалымның зерттеулерінде де басқа да ғылыми еңбектерде де «Негізгі тұбір», «Тұбір», «Тұбірсөз» терминдерінің жарыса жүруі.

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы» атты еңбекте: «Сөзжасамда негізгі сөз бен негіз сөздің қарама-қарсылығы (оппозициясы) көніл бөлерлік мәселе. Негізгі сөз деп – туынды тұбір жасауға қатысқан лексикалық мағыналы сөз аталауды. Ал негіз болудың басты шарты – оның лексикалық мағынасының болуы. Лексикалық мағынасы бар сөздер туынды сөздер жасауға негіз болады», – делінеді [2, 29 б.].

А.А.Потебня сөздің ішкі мазмұнына жиі көніл бөліп, оны әр кезеңдерде еңбектерінде қарастырып отырған. Ғалым: «Внутренняя форма – есть отношения содержания мысли к сознанию...» деп оны тілдің психологиялық құбылыссымен ұштастырады. Ал «ішкі құрылымды» жаңа сөз бен жаңа мағынаның жасалуындағы әрекеттің (процессін) өзі және қатынасын білдіреді дейді. Әрі ол: «В последующем слове... заключено всегда не предшествующее слово, а лишь отношение к нему. Если же предыдущее слово изчезло из языка, то тем самым изчезло и отношение к нему последующего... с

новым понятием изменяется первоначальное значение» – деген ой түйеді [3, 285 б.]. Ғалым «ішкі құрылым» ұғымын сөзжасамдық аспектіде қарастырады. Зерттеуші кез келген жаңа сөзде алдыңғы сөзден түсінік, мағлұмат болады, жаңа сөздің мағынасында сөздің бұрынғы белгісі сакталынады, сөздің «ішкі құрылымы» жаңа ұғым атауының жасалуына негіз болады деген қорытындыға келеді.

Әрі соңғы жылдары лингвистика ғылымында тілші ғалымдар туынды сөздердің сөзжасамдық қуатын қалыптастыратын «тірек негізі» болады деп есептейді. Сондықтан ішкі құрылымды тірек негізben байланысы бар деп санайды. Тілдің сөзжасам саласын зерттеуші ғалым Е.А.Земская сөзжасамдық қуат жайында: «...что словообразовательный потенциал зависит от семантики базовой основы (тірек негіз)», – дейді [4, 84 б.].

Себебі сөзжасамның әр тәсілі белгілі тілдік элементтерге негізделеді. Ал тілдің сөзжасам жүйесіне сөзжасам элементтері жатады. Н.Оралбаева айтқандай тілде сөз жасауға қатысатын нактылы элементтер бар. Сөз жасау үрдісі тілде бар элементтердің негізінде ғана болады. Ғалымның сөзімен айтсақ, біріншіден, тілдік элементтерге сүйенбей сөз жасалмайды. Екіншіден, казак тілінде сөз жасауға қатысатын элементтерге түбір және қосымша жатады.

Алайда «түбір» термині тіл ғылымында әртүрлі аспектіде қаралып жүргенімен, сөз жасаушы негізгі тұлға болғандықтан толық зерттеуді қажет етеді. Н.Оралбаева айтқандай түбірсіз сөз жасалмайды, сондықтан ол сөзжасамдағы негізгі тұлға.

Түбірдің сөз жасаушы негізгі элемент ретінде танылуы – оның жаңа ұғым атауларын жасаудағы атқаратын қызметіне байланысты. Сөзжасам үрдісінде түбірдің негізгі объект болып саналуы, оның лексикалық мағынасының жаңа сөздің лексикалық мағынасына арқа болуы. Өйткені тілде атауыштық жаңа мағына бірінші лексикалық мағынаның негізінде жасалады [2, 10-11 б.]. Бұл жерде әнгіме сөз негізі жайында болып тұрғандығы айқын байқалады.

Көріп отырғанымыздай, «Негізгі» деген сөздің өзі басқа туынды сөздер түрінің, яғни, басқа ұғым атауларының жасалуына «ұйытқы», «негіз» болады. Алғашкы әдіскер ғалымдардың бірі Д.Әлімжанов «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты енбегінде сөздің негізін, жүрнагын ажыратып үйреттейніше оқушы сөз таптарын, сөздердің мағыналарын түсіне алмайды дегенді айтады [5, 59-63 б.]. Бұл жердегі «негіз» сөзі жоғарыдағы айтылған, «негізгі сөз» деген ұғымды білдіріп тұрғаны анық. Осы тұрғыдан келгенде, тіл ғылымында жарыса қолданылып жүрген бұл терминдерге тұрақтылық енгізген жөн.

О УНИФИКАЦИИ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы систематизации и унификации некоторых терминов словообразования в казахском языкоznании. Всесторонние анализируются фундаментально-научные взгляды профессора Н.Оралбаевой об историческом развитии словообразовательных единиц в казахской лингвистике. Автор указывает, что в современной казахской лингвистике одновременно употребляются несколько терминов: «негізгі түбір», «түбір», «түбірсөз». Предлагает унифицировать термин «негіз», обозначающий «основа», «организующий», которая по своему значению ближе к словообразовательной проблеме.

ON UNIFICATION OF CERTAIN TERMS OF WORD-FORMATION

Summary

This article shows some aspects of ordering and unification of some terms of word formation in the Kazakh linguistics. Fundamental-scientific views of professor's N.Oralbaeva about historical development of word- formation units in the Kazakh linguistics have been thoroughly analyzed. The author points out that in the modern Kazakh linguistics the same terms are used simultaneously: "negizgi tybir", "tybir", "tybirsoz." There is a proposal to unify the term "negiz" labeling "foundation", "organizing", which according to the recent findings closer to the word formation problem.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989. – 367 б.
- 2 Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 181 б.
- 3 Потебня А.А. Слово и миф. – Москва, 1989. – 285 б.
- 4 Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – Москва: Просвещение. 1973. – 301 с.
- 5 Әлімжанов Д. Маманов І. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 1965. – 246 б.

REFERENCES

- 1 Oralbaeva N. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Almaty, 1989. – 367 b.
- 2 Oralbaeva N. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Almaty, 2002. – 181 b.

- 3 Potebnja A.A. Slovo i mif. – Moskva, 1989. – 285 b.
- 4 Zemskaja E.A. Sovremennyj russkij jazyk. Slovoobrazovanie. – Moskva: Prosveshhenie. 1973.– 301 s.
- 5 Өlimzhanov D. Mamanov Y. Қазақ tilin okytu ədistemesi. – Almaty, 1965. – 246 b.

Поступила 06.06.2013 г.